

Eçi'den Ağa'ya Gösterenin Değişmesi ve Kısmi Nedenlilik

Rıdvan Öztürk*

Özet: Bir dilin söz varlığının çekirdek kelimelerini oluşturan kelime gruplarından birisi de akrabalık adlarıdır. Çekirdek kelimelerin değişme yüzdesi çok düşük olduğu için diller arası ve lehçeler arası ilişkilerin belirlenmesinde ölçüt olarak kullanılmışlardır. Birinci dereceden akrabalık ilişkisini gösteren “eçi” kelimesinin yerini neredeyse tamamıyla “ağa” ve onunla bağlı şekillerin almış olması üzerinde durulması gerekli bir durum sergilemektedir. 12-13. yüzyıla kadar metinlerde örneklerine rahatlıkla rastladığımız “eçi” kelimesi, bu yüzyıllardan sonra yerini “ağa” kelimesine bırakmıştır.

Biz bu çalışmada “eçi” kelimesinin özellikle Türkiye Türkçesi sahasında “ağa, ağabey” kelimesine yerini ne zaman bıraktığını ve bu bırakma sürecinde etkili olan unsurların neler olduğunu belirlemeye çalışacağız. Bu konuda mevcut dilbilgisi verilerinin yanı sıra, tarihi kaynaklardaki verileri de kullanarak bilgi netliğine erişeceğiz.

Anahtar kelimeler: *eçi~aga*, dil etkileşimi, toplum dilbilim, kelime göçü, art zamanlılık, sözcük yayılması, gösteren

Changing From Echi to Agha and Partial Motivation

Summary: One of the phrases that make up the elementary words of the language vocabulary are also kinship name. To determine of relationships between languages and dialects are used as criteria as changing percentage of elementary words is very low. almost entirely had been taken”Agha” and the form attached to it instead of the “Echi” word that showing first-degree kinship emphasized exhibit a necessary condition. The “Echi” word that we can easily come across examples in the text as 12-13 century has left to “agha” word to own place after this century.elder brother” word and what did effective element in this process especially in the field Turkey Turkish. In this regard, we will access the information clarity using the historical sources data as well as the available grammar data. permeation, signifier In this study, We will try to determine when did the “Echi” word leave place to “agha,

Key words : *echi~ agha*, language interaction, sociolinguistics, word migration, diachrony, lexical diffusion, signifier

* Yrd. Doç. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, ridvanozturk1961@gmail.com

1. Giriş

1.1. Köktürkçeden Eski Anadolu Türkçesine “eçi”

Türk dilinin söz varlığı içerisinde ilk yazılı metinlerden günümüze kadar varlığını sürdürmüş kelimeler olduğu gibi, varlığını sürdürememiş yerini başkasına bırakmış kelimeler de vardır. Köktürk metinlerinde geçen “eçi” kelimesi de yerini başkasına bırakmış kelimelerden birisidir. Köktürk metinlerinde “(e)çi” şeklinde yazılmış olan kelimesinin asıl anlamlarından birisi “ağabey”dir. Kelimenin özellikle “ini” kelimesi ile birlikte ikileme oluşturduğu yerlerde “ağabey, büyük erkek kardeş” anlamı açıktır:

İnisi (e)çisin teg kıl(i)nmaduk (e)rinç (KT D5, BK D 5–6)

İn(i)li (e)çili kıkşürtükün için (KT D 6–7, BK D 6–7)

İn(i)si (e)çisin bilmez (BK D 18)

Köktürk ve Uygur kağanlığı yazıtlarında akrabalık bildiren kelimeler toplam 176 kez kullanılmıştır. Bunlar içinde en sık kullanılanlardan ikisi “ini” (23) ve “eçi” (20) kelimeleridir (User 2010: 430). Altun Yaruk’ta 19 kez “içi” şeklinde geçen kelime, kullanım sıklığı bakımından Köktürk metinlerine uygun bir seviyede klasik Uygur döneminde de görülmektedir (Kaya 1994: 12–14, 497). Karahanlı dönemi eserlerinde ise, “eçi” kelimesi sadece Divanü Lügati’t-Türk (C.187-5) ve Türk İslam Eserleri Müzesindeki Kuran Tercümesinde (73124v 5) birer yerde (Ünlü 2012: 206, 310) geçmektedir

“eçi” kelimesi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde pek az kullanılmıştır. Tarama Sözlüğünde Yunus Emre’den (13-14. yüzyıl) alınmış benzer bir örnek geçmektedir. Sözlükte kelimenin anlamı “reis, ulu, ileri gelen” olarak verilmiştir:

Bir sualim var sana ey dervişler ecesi (اجسى)¹

Meşayih ne buyurur yol haberi nicesi (Tarama 3: 1384)

Tarama Sözlüğünde başka örnek geçmemesine rağmen, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bazı eserlerde kelimeye rastlanabilmektedir. Sultan Veled’e (1226-1312) ait bir beyitte “büyük erkek kardeş, ağabey” anlamında geçmektedir:

Teñri rāzın andan işit éçi

Gey uludur görmegil anı kiçi (Tietze 2002: 687)

“eçi” kelimesinin Selçuklular zamanında kullanılmasına, bazı tarihî

1 Bu kelimenin kökeni; R. Dankoff (<ET éçi), G. Doerfer, Clauson ve Tietze “ağabey, büyük erkek yakın akraba” anlamıyla Eski Türkçedeki “eçi” kabul edilmiştir (Tietze 2002: 686). Ancak, Osman Nedim Tuna “ece” kelimesini, Orta Moğolcadan alıntılanan kelimeler [Osm. ece<Mog. ece(n), “reis, ulu, ileri gelen”] içerisinde vermiştir (Tuna 1972: 225, 246).

kaynaklarda da rastlamaktayız. Selçuk-name'de Sultan Mahmud (1118-1131) ile kardeşi Mesud arasında vuku bulan bir hadisede “eçi” kelimesi geçmektedir: *“Gayet küçük olan Mesud ağabeyini görünce “ici ici” (ağabey) diye bağırıp, hemen atını Sultan Mahmud tarafına sürdü. O kadar ani hareket etti ki, ona mani olamadılar, gidip Sultan Mahmud’un yanına durdu. Arkasından yetişip tutamadılar. Mesud’un askeri beysiz kaldı, karşı durmağa güçleri kalmayıp mağlup oldular.”* (Merçil 1977: 54). Aynı hadise bir başka kaynakta da verilmektedir. Müsameretü'l-Ahbar'da *“İki ordu savaşa başladığında Mesud, Mahmud'u gördüğü zaman “ici ici” diye bağırmişti Kaynağın ifadesiyle, “Bu Türkçe ‘büyük kardeş’ yani ‘ağabey’ demektir (14 Haziran 1120)”* (Merçil 2011: 105).

Irak Selçukluları arasında geçen bu hadiseden aşağı yukarı bir buçuk asır sonra Türkiye Selçukluları sultanı IV. Kılıç Arslan (1257-1265) aralarında anlaşmazlık bulunan Muineddin Pervane'ye *“İci mesti veya mahşuşu (ایچی نستى ویا محشوشى) / Ağabey sarhoş musun veya uyuşturucu mu aldın?”* şeklinde hitap etmiştir [Merçil 2011:107, (Aksaraylı 1944: 85)].

1.2. eçi>aga; ini eçi>aga ini

Kelime; “eçi”, “éçi”, “eci” veya “ici” şekillerinde ve yine “ağabey” anlamında Uygur ve Karahanlı eserlerinde geçmektedir. Ancak orta çağda kelime “ağabey” anlamındaki Moğolca “akaḥaga” kelimesine yerini bırakmıştır. Geç Uygurca eserlerinde “agaḥaga” (ağabey) şekilleri tespit edilmiştir. Ancak kelimenin yerleşmesi Kuman Kıpçakçası ve Çağatay eserlerinde görülmektedir. Günümüz Türk yazı dillerinde ise yaygın olarak kullanılmaktadır (Eren 1993: 405, Li 1999: 130). Türkçe “ağa”, Gagavuzca “aga”, Azerice “ağa”, Türkmençe âğa”, Salarca “ağa”, Yeni Uygurca “ağa”, Özbekçe “âğa”, Kırım Tatarcası “ağa”, Kırımçakça “ağay”, Karaimce “ağa”, Karaçayca “akka”, Kumukça “ağa”, Nogayca “ağa”, Kazakça “ağa”, Karakalpakça “ağa”, Tatarca “ağa”, Başkurtça “ağa”, Kırgızca “ağa”, Altayca “ağa”, Kumandıca “ağa”, Çulımca “ağa”, Sarı Uygurca “ağa”, Hakasça “ağa”, Şorca “ağğa”, Tuvaca “ağı”, Karagasça “aha”, Yakutça “ağa”, Dolganca “ağa”, Halaçça “âğa” (<Far. āgā), Çuvaşça “pīyaxam” (<Tat.). (Li 1999: 148-151).

“eçi” kelimesi yerine geçen “aga” kelimesinin tıpkı Köktürk metinlerinde olduğu gibi “ini kelimesi ile ikileme oluşturduğu örnekler bugün birçok Türk yazı dilinde görülmektedir: Kelime Türkmencede “âğa-ini”, Salarcada “ağıyne, ağıynur, ağney”; Yeni Uygurcada “ağa-ini, Özbekçede “âğa-ini, âğayni”; Kumukçada “ağa-ini”; Nogaycada “ağa-inili, ağalı-inili”; Kazakçada “ağayın, ağayın-şarında”; Karakalpakçada “ağa-ini”; Tatarcada “ağa-ini”, Başkurtçada “ağay-ini”; Barabacada “ağın”; Kırgızcada “ağa-ini”, Sarı Uygurcada “ağımı” şeklinde kullanılmaktadır (Li 1999: 39-40).

“ini eçi” ikilemesinin yerine, “aga ini” ikilemesinin geçtiği bazı tarihî kaynaklarda açıkça görülmektedir. Yeni ikileme, “eçi” kelimesinin yerini “aga” kelimesine bıraktığının da bir delilidir. İkilemeler, dilde aktif kullanımın ömrünü tamamlamış arkaik birçok kelimeye varlığını sürdürme imkânı sağlayan yapılarıdır. İkilemelerde yer alan kelimelerden biri zaman içinde tek başına kullanımdan düşmüş olabilir: “ele güne, bet beniz, soy sop, yorgun argın, boy pos” (Karahana 2004: 61; Şen 2005:685-704). Hatta canlılığını yitiren kelimenin yerine işlek bir kelimenin getirilebildiği ve ikilemedeki kelimenin sırasının değiştirilerek ters dizili hâle dönüştürülebildiği (Tuna 1986: 4, 26) sabittir.

“ini eçi” ikilemesinin yerini alan “aga ini” ikilemesinin ne zaman kullanılmaya başladığına dair tarihî kaynaklarda bazı kayıtlara rastlamaktayız. Tespit edebildiğimiz kadarı ile Türkiye Selçukluları döneminde birkaç yerde bu ikileme geçmektedir. Bunlardan birisi IV. Kılıç Arslan’ın ağabeyi II. İzzeddin Keykavus’a (1211-1220) yazdığı mektupta yer almaktadır (Turan 1988: 63-64):

“Eğer kötü insanlar korkutmamış olsalardı beni hapisten çıkarır, ağabey ve küçük kardeşlik (aga ve ini) hakkı yerine gelir, ben de onun hizmetine gider; Noyan ve Türkistan askerlerinin rızasını temin ederdim.”

Moğol tesirinin daha pek yeni olmasına rağmen Rükneddin Kılıç Arslan’ın (cülusu: 1257) mektubu da, Türkçe- Moğolca olan “*tuzgu, nöker, aka ve ini, ili*” gibi bundan sonra çok kullanılan bir takım yeni kelimeleri de ihtiva etmektedir (Turan 1988: 73). “aga” kelimesinin Batı Türkçesi sahasındaki edebî eserlere yerleşmesi ise, ancak 14 yüzyıldan itibaren (Tarama 1: 24-25) görülmektedir.

2. Değerlendirme

“eçi” kelimesinin “aga” kelimesine yerini bırakması Uygur dönemi metinlerinde de Anadolu sahasındaki geçişe yakın bir dönemi göstermektedir. “ini eçi” ikilemesinin yanı sıra, “aka ini” ikilemesinin kullanıldığına şahit olunmaktadır. Clauson “eçi” kelimesinin yerini -nerdeyse her yerde- “agaHaka” kelimesine bırakma zamanını orta dönem(çağ) olarak belirtmiştir (Clauson 1972: 20). Her ne kadar tarihçiler arasında orta çağın zirve dönemi 11-13. yüzyıllar arası olarak kabul edilirse de, erken ve geç orta çağları da dâhil edildiği zaman bu dönem 8-15. yüzyıllar arasını kapsayacak şekilde genişlemektedir. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanında ve Turfan metinlerinde “aqa(larni) ini(lerni)” şekillerini görmek mümkün (Drevnetyurkskiy 1969: 48; Clauson 1972: 170). Oğuz Kağan Destanının yazıya geçirilişi 13. yüzyıl olarak tahmin edilmektedir.

Muhtemeldir ki daha alt düzey Moğol komutanlara ve idarecilere ise “eçi” karşılığı olarak Moğolcadaki “agaHaka” kelimesi ile hitap edilmiştir. Moğolca Türkçe dil etkileşiminin yansımalarını özellikle Moğol hâkimiyetinin

etkisini kuvvetlice gösterdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da birçok yer ve şahıs adında da gözlemleyebilmekteyiz. Moğol karşıtı hareketlenmeleri kontrol altında tutmak için Anadolu'da beş ila yedi tümen asker kalıcı olarak yerleştirilmişti. İlhanlı Devletinin de (1256-1335) Türk Devleti olarak algılanmasında etnik ve kültür ortaklıkların rolü büyüktür (Gül 2005: 183, 205). Şüphesiz bu akrabalık adlarının ve bağlarının kullanılmasında Moğol askerleri arasındaki Türk kökenlilerin çok olması etkili olmuştur. “aga” sözünün kan ve evlenme yoluyla birbirine bağlı kimseleri bildiren adlarda yaygınlık kazanmış olması (Eren 1993: 405) da bu algılamayı doğrular niteliktedir. Osman Nedim Tuna da “aga” kelimesini, Osmanlıcaya Orta Moğolcanın ilk döneminde geçen kelimeler arasında göstermiştir (Tuna 1976: 282). Orta Moğolca genel itibariyle 11-12. yüzyıllar ile 15-16. yüzyıllar arasındaki dönem olarak kabul edilmektedir (Ersoy 2007: 203-204).

Moğol hâkimler, Selçuklu sultanlarını ferzend “evlat” gibi görmektedirler. Selçuklu sultanı Keykavus'u, batı Moğol orduları komutanı Baycu Noyan'ın (ö. 1261) yanına davet etmek için giden elçi, ona pederi tarafından çağrıldığını iletir. Yine Kılıç Arslan da mektubunda Baycu Noyan hakkında babamız (peder-i mâ) hitabını kullanmıştır (Turan 1988: 72-73). Tarihi sebepleri ne olursa olsun, vesikaların dilinden anlaşıldığına göre batı Moğol orduları komutanı Baycu Noyan, hem kendi tarafından hem de döneminin Türkiye Selçuklu sultanları tarafından “baba”(peder) olarak gösterilmiştir. Aradaki ilişki de “ferzend” (çocuk) ile “peder” (baba) arasındaki ilişki olarak kayda geçirilmiştir. Bu bakış açısı, “eçi”nin yerine kan yoluyla akrabalık bildiren Moğolca kökenli “aga”nın geçişini kolaylaştırmıştır.

“aga” kelimesinin önce Türkistan sahasında, daha sonra Türkiye sahasında Türk diline geçiş yaptığını; 16-17. yüzyıllara ait bazı Farsça-Türkçe sözlüklerde “*Harez m lisanında mahdum-ı büzürg manasındadır. Nitekim Türkide aga derler*” (Tarama 1: 25) denilerek işaret edilmektedir. Caferoğlu da “aga” lakabının Azerbaycan'a ancak Çağatay devleti, dili ve edebiyatı yolu ile girebileceği kanaatindedir (Caferoğlu 1962: 92).

3. Sonuç

Selçuklu dönemi Türkçesine ait verilerin yok denecek kadar az olması, bu dönemdeki dil malzemelerinin durumu hakkında farklı alanlardan istifade etmeye bizi yönlendirmektedir. Farsça veya Arapça yazılmış Selçuklu tarihi ile ilgili eserlerde bazen aralara serpiştirilmiş Türkçe ifadeler rastlanmaktadır.

“eçiHéçiHici” “ağabey” anlamında kan yoluyla bağlı akrabalık bildiren kelime olup 12. yüzyıl itibarı ile kullanım sıklığını kaybetmiş ve yerini Moğolca kökenli olan “agaHaka” kelimesine bırakmıştır. Bu kelime değişikliği Türk

Dilinin belli bir bölgesinde değil, nerdeyse bütün bölgelerinde diyebileceğimiz bir zeminde gerçekleşmiştir. “eçi” kelimesi Köktürk ve klasik Uygur metinlerinde kullanım sıklığı yüksek iken, Karahanlı eserlerinin çoğunda kullanılmamış, kullanılanlarda ise birer örnekle sınırlı kalmıştır.

“eçi” ve “aga” kelimeleri ters orantılı biçimde sıklık göstermektedir. İki kelimenin kesişme noktası olarak 13. yüzyılın başları gösterilebilir. Zira “eçi” yerine “aga” kelimesinin ikileme içerisinde geçen en eski eserler gerek Türkiye sahasında İzzettin Keykavus’un IV. Kılıç Arslan’a yazdığı mektup, gerekse Türkistan sahasında Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı bu zaman dilimine işaret etmektedir. Tedricen kaybolan “eçi” kelimesinin yerine geçmiş olan “aga” kelimesi Karahanlı dönemi eserlerine yansıtılmamıştır.

“aga” kelimesi her ne kadar kan yolu ile akrabalık bildiren bir kelime ise de, tarihî vesikalar başlangıçta siyasi bir terminoloji olarak kullanıldığını göstermektedir. Cengiz Han’ın hâkimiyetinin zamanı ve yayılma alanına uygun olarak “eçi” kelimesi yerini “aga” kelimesine bırakmıştır. Cengiz Han’ın (1167-1227) zamanında, onun iktidarına başlangıçta zoraki tabi olmuş ve sonrasında destek vermiş olan Türk soylu halklar bağlılığı ve benimsemeyi veya özentiyi ifade etmek için bu kelimeyi dillerine yerleştirmişlerdir. 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında gerçekleştiğini düşündüğümüz bu durum, en fazla yarım asır sonra, benzeri şekilde Türkiye sahasında da tezahür etmiştir. Türkiye’de “eçi” kelimesinin 14. yüzyılın başlarına kadar nadiren de kullanılmış olması bunu göstermektedir.

Türkiye ile Türkistan sahası arasında zaman zaman kelime göçlerine rastlanabilmektedir. Bu kelime göçleri bazen ferdî, bazen toplumsal bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda “cigi cigi” kelimesi (Öztürk 2013) Türkistan’dan Türkiye’ye ferdî bir hareketi gösterirken, “efendi” kelimesi ise Türkiye’den Türkistan’a toplumsal bir hareketliliği göstermektedir (Öztürk 2007). “aga” kelimesi de tıpkı “efendi” kelimesi gibi toplumsal bir hareketliliği ve onun sonunda ortaya çıkan bir olguyu aksi yönde göstermektedir.

Kaynakça

- Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud (1944), Müsameret ül-Ahbar, Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi, (Yay: Osman Turan), TTK Yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1962), “Azerbaycan Onomastiğinde Aga”, Németh Armağanı, Ankara, s. 89-92.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), An Etimological Dictionary of Pre-Century Turkish, Oxford.
- Drevnetyurkskiy Slovar’ (1969), (Haz: V. M. Nadalyayev, vd), Nauka, Leningrad.
- EREN, Hasan (1993), “Ağabey ve Abl”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Haziran 1993, c. 1993/1, sa. 498, Ankara, s. 405-410.

- ERSOY, Fevzi (2007), "Moğol Lehçeleri ve Bu Alanla İlgili Yeni Bir Eser Üzerine", Gazi Türkiyat 2007/1, Ankara, s. 203-210.
- GÜL, Muammer (2005), XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- KARAHAN, Leyla (2004), Türkçede Söz Dizimi, 7.bs, Akçaę Yayınları, Ankara.
- KAYA, Ceval (1994),Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, TDK Yayınları, Ankara.
- Lİ, Yong-Song (1999), Türk Dillerinde Akrabalık Adları, Simurg Yayıncılık, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (1977), Ahmed bin Mahmud, Selçuk-name II (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (2011), "Selçuklular ve Türkçe", Selçuklular-Makaleler, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007), "Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimlięi Hakkında Görüřler",Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sa. 18, Konya, s. 411-424.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2013), "Türkistan'dan Türkiye'ye Kelime Göçü Örneęi: Cigi Cigi", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9 Summer 2013, p. 2145-2156, Ankara.
- ŞEN, Serkan (2005), "Standart Türkiye Türkçesinde İkillemelerle Yařayan Tarihi Sözcükler", Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 685-704.
- Tarama 3: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüęü, c.3, TDK Yayınları, Ankara 1967.
- Tarama 1: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüęü, c.3, 2. bs, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- TİETZE, A. (2002), Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, c.1, A-E, Simurg Yayıncılık, İstanbul-Wien.
- TUNA, Osman Nedim (1972), "Osmanlıcada Mogolca Ödünç Kelimeler", Türkiyat Mecmuası, C.XVII, İstanbul, s. 209-250.
- TUNA, Osman Nedim (1976), "Osmanlıcada Mogolca Kelimeler", Türkiyat Mecmuası, C.XVIII, İstanbul, s. 281-314.
- TUNA, Osman Nedim (1986), Türkçenin Sayıca Eř Heceli İkillemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi, TTK Basımevi, Ankara.
- TURAN, Osman (1988), Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, 2.bs, TTK Yayınları, Ankara.
- USER, Hatice Şirin (2010), Köktürk ve Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi, 2. bs, Kömen Yayınları, Konya.
- ÜNLÜ, Suat (2012), Karahanlı Türkçesi Sözlüęü, Eęitim Yayınevi, Konya.